

УДК 341.321:343.34 (477)

Аліна Равілівна МУХАМЕДЖАНОВА
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, Харків)

НАСИЛЬСТВО НАД НАСЕЛЕННЯМ У РАЙОНІ ВОЄННИХ ДІЙ: ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Проаналізовано джерела й пам'ятки кримінального права України за період із XVI по XXI ст. На основі вивчення законодавства Литовської доби, Гетьманщини, періоду перебування України у складі Російської імперії та Радянського Союзу розглянуто розвиток кримінально-правової заборони насильницьких дій військовослужбовців щодо цивільного населення.

Ключові слова: кримінально-правова заборона, військові злочини, розвиток кримінального законодавства, насильство, населення, район воєнних дій.

Постановка проблеми. Прагнення миру й спокою є природним для людини. Однак історії майже невідомі періоди, в які на планеті не відбувалися б більш або менш масштабні збройні протистояння. На жаль, війна була й залишається поширеним способом вирішення політичних, економічних, соціальних, ідеологічних та інших конфліктів, досягнення тих чи інших справедливих або несправедливих цілей. Тому жодна сучасна країна не може обійтися без організації й утримання військового апарату, а серед ознак її механізму завжди присутні збройні сили та інші державні військові формування [1, с. 87]. При цьому до по-

рядку професійної діяльності військовослужбовців як у мирний, так і у воєнний час ставляться доволі високі морально-етичні й правові вимоги, що зумовлене, з одного боку, важливим значенням додержання цими особами військової дисципліни й законності, а з іншого – усвідомленням того, що виконання ними своїх обов'язків пов'язане зі нівелюванням загроз, які можуть виникнути для невизначеного кола громадян, їх життя й здоров'я, майна, безпеки та інших охоронюваних законом благ і цінностей. Особливо високими ці ризики стають під час безпосереднього ведення бою, в інших місцях, де проходять воєнні дії. Тому держави як найбільш активні суб'єкти міжнародно-правових відносин уже досить давно намагаються домовитися про «правила гри» під час ведення війни (її загальновизнані закони й звичаї). Одне з них вимагає визнання неприпустимими: застосування насильства військовими до цивільного населення, невинуватого знищення чи пошкодження майна, грубі порушення прав і свобод людини, яка, не беручи участі у воєнних діях, добровільно чи вимушено перебуває в зоні конфлікту. Як зазначає В. Базов, «зародившись на початку людської цивілізації, ідея захисту людини від бід військового часу є актуальною й зараз» [2, с. 33].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалізація й захист визнаних міжнародною спільнотою правил (законів і звичаїв) ведення війни відбуваються як на універсальному рівні (для чого у XX ст. створено окрему підгалузь, яка отримала назву «міжнародне гуманітарне право»), так і на рівні національного законодавства і практики його застосування. Зокрема, до внутрішньоправових засобів захисту мирних громадян від насильницьких дій з боку осіб, що легально беруть участь у бойових діях, є норма ст. 433 Кримінального кодексу (далі – КК) України «Насильство над населенням у районі воєнних дій», яка встановлює відповідальність за насильство, протизаконне знищення майна, протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності, вчинювані щодо населення в районі воєнних дій, а також за розбій, вчинюваний щодо населення в такому районі. Слід додати, що кримінально-правова характеристика згаданого злочину поки що не стала предметом самостійних наукових досліджень. Лише деякі автори (зокрема, В. Базов, С. Бодаєвський, С. Денисов, С. Дячук, В. Касинюк, С. Кучевська, М. Панов, В. Попович, М. Хавронюк, С. Харитонов) торкалися її у розробках проблем кримінальної відповідальності за суміжні злочини, а також у літературі навчально-коментарського характеру. Тому низка її елементів поки що не висвітлена належним чином у фаховій літературі. Наприклад, не піддавався аналізу досвід протидії кримінально-правовими засобами свавільним діям військових щодо цивільного населення у ході воєнних дій, отриманий упродовж попередніх епох.

Історія й генеза кримінально-правового регулювання й кримінально-правової охорони, як відомо, є одним із джерел, яким правознавці користуються в ході розробок актуальних проблем сучасної юриспруденції, адже без розуміння історичного контексту того чи іншого явища досить важко оцінити його сучасний стан й окреслити шляхи його подальшого розвитку. Тому **метою** цієї публікації є висвітлення, з використанням історико-порівняльного методу, питань походження й розвитку (генезису) у вітчизняному кримінальному законодавстві приписів про відповідальність за насильство над населенням у районі воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. Обравши для порівняльного аналізу норму ст. 433 КК та передбачений нею злочин, можна побачити, що наявність подібних за духом і змістом приписів характерна майже всім значним юридичним актам, які регламентували кримінально-правові відносини на території сучасної України починаючи з XVI ст. Приписи щодо заборони військовослужбовцям вчиняти насильство над цивільним населенням знаходимо у законодавстві періоду Литовської держави. Так, у Другому (Волинському) Литовському Статуті 1566 р. статтями 6, 20, 21, 26 розділу другого заборонялося під час зібрання, реєстрації і виступу шляхти до головних сил війська шкодити місцевому населенню (зокрема, відбирати в нього майно, продукти харчування) [3, с. 268–269, 273, 443, 445–446]. У Третьому Литовському Статуті (1588 р.) питанням військово-правових відносин було присвячено розділ другий «Про оборону земську», в якому, наприклад, було встановлено відповідальність за злочинні діяння військових, що завдають шкоди цивільному населенню. До цих злочинів зараховувалися: 1) заподіяння будь-кому шкоди під час збору й походу на війну; 2) вчинення під час військового походу або при поверненні з нього нападів на приватні маєтки; 3) вчинення під час походу або при поверненні з нього пограбування, вбивства, побиття, згвалтування; 4) безпідставне руйнування (під час воєнних дій і розміщення військ) під приводом військової потреби будинків і огорож (зокрема, для використання їх як палива); 5) вилов риби, спускання ставків; 6) потрапу та витоптування жнив. За ці злочини, залежно від тяжкості, призначалося покарання у виді відшкодування збитку або смертної кари [4, с. 72–77].

Подібні кримінально-правові заборони існували й у Запорізькій Січі. Незважаючи на відсутність писаного права у запорізьких козаків, згідно з усталеними звичаями найтяжчими вони вважали такі злочинні діяння (разом із убивством козака, дезертирством тощо), як насильство у християнських поселеннях, гайдамацтво (тобто крадіжка коней, худоби та майна у мирних жителів українських, польських і татарських областей) [5, с. 150].

За даними дослідників кримінального права України, у період Гетьманщини існувала кримінальна відповідальність за низку військових злочинів (таких, що були вчинені козаками або козацькими старшинами), серед яких напади на приватні маєтки, вбивства, заповідання тілесних ушкоджень, згвалтування жінок. За такі злочини призначалася смертна кара та виплата головщини й відшкодування матеріальної шкоди в подвійному розмірі [6, с. 31]. Аналогічні норми містить проект масштабного законодавчого акта «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права»), розробленого з метою кодифікації права, яке діяло на підвладній Російській імперії Лівобережній Україні. Як відомо, робота кодифікаційної комісії з підготовки «Прав» завершилася в 1743 р., але офіційним юридичним документом названий проект не став. Утім, не можна стверджувати, що він залишився «мертвим», адже в ньому були сконцентровані правові приписи, які реально застосовувалися на українських землях [7, с. 69–71]. У його п'ятій главі «Про службу государеву воєнну і про порядок військовий» регламентувалися військово-правові відносини, а також містилася низка заборонних норм, які встановлювали підстави кримінальної відповідальності за посягання військовослужбовців, спрямовані проти населення. Так, під загрозою кари з боку військового командира заборонялося: 1) заподіювати на маршах і стоянках (постої) шкоду (кривду) будь-кому; 2) силою відбирати майно в населення; 3) випасати коней на сінокосах і полях, що засіяні; 4) надмірно вирубати ліс на дрова. Більш тяжкими «Права» визнавали такі дії військовослужбовців, вчинені під час походу до війська чи з нього, як: а) напад на чуже житло чи інше володіння; б) вилов риби з чужих водойм; в) заподіяння шкоди свійським тваринам чи птиці; г) вбивство будь-кого під час такого нападу; д) поранення чи побиття будь-кого під час такого нападу; е) насильство щодо жінки (згвалтування). Останні три злочини каралися смертю [8, с. 72–73].

Під час перебування певної частини Українських земель у складі Російської імперії кримінально-правові відносини на них регламентувалися загальноімперським законодавством. Привертає увагу існування в цей період окремої підгалузі – військового кримінального права, яке було утворене кількома послідовно діючими спеціальними правовими актами. Інтерес для даного дослідження становлять положення першого з них – Артикулу воїнського (1715 р.). У його главі двадцять першій «О зажигании, грабительстве и воровстве» встановлювалися заборони військовослужбовцям (офіцерам і рядовим) щодо вчинення протиправних, у тому числі насильницьких, дій проти мирного населення. Так, згідно з артикулом 178 за пошкодження, знищення,

підпал майна (міста, села, церкви, школи, лікарні, млина, сільсько-господарського інвентарю) виконавцю й пособникам призначалася смертна кара і спалення; в статті 180 передбачалося невизначене покарання і вимагалось відшкодування збитків за невинуватене необхідністю пошкодження (у т. ч. спалення) двору чи паркану, отраву посівів; відповідно до статті 181 за вчинені без наказу підпали встановлювалось покарання (аж до смертної кари); у разі вчинення військовослужбовцем пограбування, насильства, відібрання будь-чого (незалежно від місця й обстановки вчиненого – у поході, обозі, населеному пункті, фортеці) за статтю 182 йому загрожувало тілесне покарання і смертна кара [9, с. 337–340]. Зазначене джерело імперського військово-кримінального права було замінено у 1812 р. Польовим кримінальним уложенням. Цей документ містив найважливіші злочини, які можуть вчинятися у військовий час, і покарання за них. Так, у ст. 61 визначалось покарання за пограбування осіб, будинків, поселень та іншої власності, підпал будинків, знищення лісів і жнив, вбивства жителів, озброєні напади на мирних мешканців, насильство над жінкою, а ст. 72, 73 – покарання у виді смертної кари офіцерам за грабіж (якщо вони дозволяли або очолювали мародерство у своєму підрозділі) [10, с. 72–76]. Польове кримінальне уложення втратило чинність із виданням у 1869 р. Військового статуту про покарання. До цього кодифікованого акта був включений безпрецедентний за кількістю перелік військових кримінальних правопорушень (злочинів і проступків) і стягнень за них. Зокрема, у ст. 267 була передбачена кримінальна відповідальність за самовільне накладення контрибуції грошима або припасами на жителів місць, зайнятих військами, за самовільне збільшення поборів за контрибуцією, накладеною в законному порядку [11, с. 95]. Привертає увагу й ст. 275 аналізованого Статуту, яку можна вважати однією з історичних попередниць ст. 433 КК України. У ній під загрозою покарання заборонялося захоплення у жителів областей, що зайняті армією, припасів, одягу та інших речей, а також будь-які незаконні побори з обивателів. Зазначимо, що в цій статті вказані дії названо «мародерство». Якщо ж зазначений злочин вчинявся військовим підрозділом чи групою військовослужбовців за попередньою змовою або якщо винний діяв одноосібно, але із застосуванням зброї або насильства проти жителів, посягання визнавалось видом розбою або грабежу (ч. 2 ст. 275 Військового статуту про покарання), за яке для ініціаторів і головних злочинців передбачалося покарання у виді смертної кари [11, с. 98].

Після встановлення в Україні влади більшовиків на її території послідовно діяли кодифіковані кримінально-правові акти радянського зразка. У кожному з них насильство над населенням у районі воєнних дій в тих чи інших варіаціях розглядалося як військовий злочин. Доцільно звернути увагу, що протизаконне відібрання при бойовій обстановці в цивільного населення приналежного йому майна із застосуванням погрози військовою зброєю і під приводом необхідності цього відібрання для воєнних цілей, як і у Військовому статуті про покарання, визначалося у ст. 214 КК УСРР 1922 р. формою мародерства [12, с. 69]. Водночас протизаконне насильство над цивільним населенням у районі проведення воєнних дій цей Кодекс як окремий злочин не передбачав. У КК УСРР 1927 р. відповідні заборони було диференційовано. Так, його ст. 206–17, в якій встановлювалася кримінальна відповідальність за мародерство (згідно з оригінальним текстом офіційного видання – «беззаконне відібрання за бойової обстановки у цивільної людності належи то їй майна, погрожуючи зброєю або під приводом конечності його відібрати на військові потреби, а також за здійснення з корисливою метою з забитих і поранених їхніх речей»), за змістом не відрізнялася від ст. 214 КК 1922 р. У ст. 206–18 КК 1927 р. передбачалося покарання за такі дії, як «протизаконне насильство над цивільною людністю, що заподіяли військові службовці за воєнного часу або за бойової обстановки» [13, с. 147–148]. Згодом до КК УСРР 1927 р. у частині регламентації відповідальності за військові злочини було внесено зміни. Зокрема, законодавцем було остаточно розмежовано мародерство (згідно зі ст. 206–27 воно було визначене як викрадення на полі бою речей, які знаходяться при вбитих та поранених) і діяння, яке в сучасній нормативно-правовій інтерпретації розглядається як «насильство над населенням у районі воєнних дій». За ст. 206–28 КК УСРР 1927 р. було встановлено кримінальну відповідальність за розбій, грабїж, протизаконне знищення майна і насильство, а також протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності, вчинене щодо населення в районі воєнних дій [14, с. 48].

Остаточно норма про кримінальну відповідальність за насильство над населенням в районі воєнних дій одержала оформлення у її сучасному вигляді в кримінальному законодавстві України 60-х років, майже аналогічний передбаченому ст. 433 КК склад злочину містився у ст. 261 КК УСРР 1960 р. [15]. Порівняння цих норм свідчить, що майже без змін цей склад був відтворений у новому кримінальному законодавстві (КК України 2001 р.).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що кримінально-правова заборона щодо насильства над населенням в районі воєнних дій та його пограбування не є «продуктом» законодавчої думки новітньої епохи. Насправді норма ст. 433 КК України у різному юридико-технічному виконанні існує у кримінальному праві України вже більш ніж чотири століття. Тому історичну традицію заборони насильства над населенням в районі воєнних дій можна впевнено віднести до детермінант криміналізації діянь, передбачених ст. 433 КК України. Історичний досвід показує, що тривалий час цей злочин розглядався законодавцями як форма мародерства, і лише всередині ХХ ст. його було остаточно виділено в окремий склад. Крім того, на основі вивчення генезису зазначеної кримінально-правової заборони можна стверджувати, що вітчизняний законодавець не використав належним чином надбання правознавців минулого. Зокрема, у чинній редакції ст. 433 КК України доцільно диференціювати кримінальну відповідальність з урахуванням статусу суб'єкта злочину (рядовий військовослужбовець, військовий командир, військова службова особа) та групового характеру вчинення насильницьких та інших злочинних дій щодо цивільних осіб. Доречно також у ст. 433 КК України передбачити кримінальну відповідальність за інші, крім розбою, способи викрадення майна цивільного населення (зокрема, відкрите викрадення, викрадення із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя або здоров'я потерпілого), за пошкодження майна, не виправдане воєнною необхідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
2. Міжнародне гуманітарне право : навч. посібник / під заг. ред. В. П. Базова. – Київ : Варта, 2000. – 176 с.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – 560 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – 568 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – 319 с.

6. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України : навч. посібник / І. Я. Терлюк. – Львів : Ліґа-Прес, 2007. – 92 с.
7. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. / А. И. Путро. – Київ : Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 142 с.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 549 с.
9. Законодательство Петра I. – Москва : Юрид. лит., 1997. – 880 с.
10. Сатанова Л. М. «Полевое уголовное уложение» и «Устав полевого судопроизводства» – военно-уголовный и уголовно-процессуальный закон Александра (1801–1825) / Л. М. Сатанова, Б. М. Имашев // Вестник КазНУ. Сер. Юридическая. – 2010. – Т. 4. – С. 72–76.
11. Воинский устав о наказаниях. – Санкт-Петербург : В Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1868. – 121 с.
12. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. – Харьков : Изд-во Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.
13. Кримінальний кодекс : офіційне видання. – Харків : Юридичне видавництво Наркомюсту УСРР., 1927. – 151 с.
14. Уголовный кодекс Украинской ССР : официальный текст с изменениями на 1 февраля 1944 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. – Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – 95 с.
15. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2016.

Алина Равильевна МУХАМЕДЖАНОВА

*(Харьковский национальный университет внутренних дел,
Харьков, Украина)*

НАСИЛИЕ НАД НАСЕЛЕНИЕМ В РАЙОНЕ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ: ГЕНЕЗИС УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ЗАПРЕТА В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Проанализированы источники и памятки уголовного права Украины за период с XVI по XXI в. На основании детального изучения законодательства Литовского периода, Гетманщины, периода нахождения Украины в составе Российской империи и Советского Союза рассмотрено

развитие уголовно-правового запрета насильственных действий военнослужащих в отношении гражданского населения.

Ключевые слова: уголовно-правовой запрет, воинские преступления, развитие уголовного законодательства, насилие, население, район военных действий.

Alina R. MUKHAMEDZHANOVA

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

VIOLENCE AGAINST THE POPULATION IN THE MILITARY OPERATIONS AREA: GENESIS OF CRIMINAL AND LEGAL PROHIBITION WITHIN THE DOMESTIC LEGISLATION

The norm of the Art. 433 of the Criminal Code of Ukraine "Violence against the Population in the Military Operations Area" establishes liability for the violence, illegal destruction of property and its taking under the intention of military necessity committed against the population in the military operational area, as well as robbery committed against the population. One of the elements of criminal and legal characteristics of the mentioned crime is social conditionality of implementation and existence of its criminal and legal prohibition within the domestic legislation. Its research covers a number of factors, including the study of the origin and development (genesis) of regulations on liability for such acts within the domestic criminal law.

Criminal and legal characteristics of the mentioned crime has not yet become the subject of independent research. Only few authors considered it within the problems of criminal liability for related crimes. However, legal experience of previous eras in the sphere of combating high-handed military actions against civilians during hostilities by criminal and legal means has not been analyzed yet. By using historical and comparative method, the objective of the publication is to highlight the issues of the origin and development (genesis) within domestic criminal legislation of the regulations on liability for violence against the population in military operations areas.

Sources and artifacts of criminal law of Ukraine for the period from the XVI to XXI century have been analyzed. On the basis of studying the legislation of Lithuania era (Second and Third Lithuanian Statutes), Hetman era, the law Zaporizhzhya Cossacks, legislation of the period of Ukraine being within Russian Empire (Military Articles of 1715, Field Criminal Code of 1812, Military Regulations on Punishment of 1869) and the Soviet Union (Criminal Code of Ukrainian SSR of 1922, Criminal Code of Ukrainian SSR of 1927, Criminal Code of Ukrainian SSR of 1960) the author has studied the development of criminal and legal prohibition of military violence against civilians. It was found out that it had been existing in different legal and technical performance within criminal

law of Ukraine for more than four centuries. Therefore, the historical tradition of prohibition of violence against the population in the military operations area can be included to the determinants of criminalization of acts under the Art. 433 of the Criminal Code of Ukraine. Historical experience indicates that the crime was considered by legislators as a form of looting for a long time, and only in the middle of the XX century, it was finally allocated into a separate corpus delicti. Besides, based on studying the genesis of the mentioned criminal and legal prohibition we can argue that national legislators have not properly used the heritage of the lawyers of the past concerning full description of the features of the corpus delicti of the violence against the population in the military operations area.

Key words: criminal and legal prohibition, war crimes, development of criminal legislation, violence, population, military operations area.

